

Tarradell 1948-1958: la vertiginosa posada al dia de l'arqueologia del nord del Marroc

Carmen Aranegui Gascó³⁸
Universitat de València

UN DECENNI FECUND: 1948-1958

El 1995 la revista *Saguntum PLAV* va dedicar un homenatge al professor Tarradell (1920-1995) amb textos de Martín Ávila i de Llobregat (1941-2003) referits a la seva trajectòria humana i professional, incloent-hi la seva etapa marroquina (d. a. 1995). Personalment, he tractat aquesta mateixa etapa en diversos articles, sia des del punt de vista del seu nomenament com a comissari d'excavacions del Protectorat espanyol al Marroc i director del Museu de Tetuan, o des del balanç de les seves excavacions, especialment a *Tamuda* i, lògicament, a *Lixus*, on he codirigit campanyes durant deu anys (Aranegui, 2016: 36-40), o bé des de les seves aportacions a la cronologia del Neolític magribí i a la difusió de la colonització fenícia i de la cultura punicomauritana a l'Estret (Aranegui, 2001: 169-186; íd., 2008: 121-133; íd., 2011: 337-347; Aranegui, Tarradell-Font, 2001: 15-34; Aranegui, Hassini, Tarradell-Font, 2005, inèdit). Altres col·legues també ho han fet amb precisió i elogi (Souville, 1983: 407-412; íd., 1993: 43-47; Gozalbes, 2008: 93-104; Gozalbes, Parodi, 2011: 337-347; Ramos *et al.*, 2008: 105-141; Díaz-Andreu, 2015: 49-69; Coltelloni-Trannoy, *et al.*, 2016; Sanmartí, 2020: 4-13), de manera que en la celebració del centenari del seu naixement matisaré alguns altres aspectes de la primera destinació del jove arqueòleg Miquel Tarradell (fig. 1), des de la qual, abans de complir quaranta anys, es va donar a conèixer internacionalment perquè va posar l'arqueologia del nord del Marroc en els mitjans professionals amb una habilitat i amplitud temàtica exponents de la seva competència. Aquest enfocament pretén destacar una faceta del seu perfil intel·lectual que queda en segon pla quan es posa l'accent en el seu compromís cívic a favor dels Països Catalans (Llobregat, 1988: 25-36; Sanmartí, 2020) i fins i tot en el seu esperit transgressor (Prevosti, 2011: 349-385).

El nomenament de Tarradell com a successor de Quintero (1867-1946) a Tetuan i, en part, de Montalbán (1876-1971), relegat a Tànger des del 1946 fins al 1959, va incloure una cosa excepcional, que va ser un permís oficial de dos mesos a l'any i l'autorització per al gaudi de beques

FIGURA 1. Tarradell al jaciment de *Lixus*. Arxiu Tarradell-Font.

38. Carmen.Aranegui@uv.es

a l'estranger, com va ser el cas quan va estar a Nova York (1950) i a París (1951). Això dona a entendre que les relacions de Tarradell amb l'Administració competent eren privilegiades, segons ratifica la recepció del premi del CSIC Francisco Franco (Secció de Lletres) el 1953 pel seu estudi sobre *Lixus*, premi concedit prèviament a Pericot (1899-1978) i a Almagro Basch (1911-1984) i que ja no va tornar a recaure en cap arqueòleg. D'aquesta manera, el Marroc va suposar per al nostre professor l'escala en la qual va aconseguir un currículum digne d'optar amb èxit a una càtedra de la universitat espanyola, un càrrec, en suma, transitori i molt ben aprofitat.

Solter a l'arribar a Tetuan, i feliçment casat amb Matilde Font (1923-1975) des del 1952, Tarradell va tenir el seu despatx a la Delegació de Cultura del Protectorat, per la qual cosa la seva documentació va passar a Alcalá de Henares en el moment de la independència del Marroc. Però la família va viure a la casa del museu, atesa sempre per Maimon Tetuaní (mort el 2003), guardià i assistent indispensable (fig. 2), que va ordenar amb cura i afecte les caixes amb els materials de les excavacions degudament etiquetades fins a la seva jubilació, molt posterior a la de la resta d'una plantilla composta per Giménez Bernal (Quintero, Giménez Bernal, 1945) i el restaurador Tomillo, els quals, després d'atendre diàriament el museu, van haver de tornar a Espanya el 1956. Tarradell es va relacionar amistosament amb l'interventor militar i africanista García Figueras (1892-1981) i amb l'arabista Mekinasi (1958), el seu successor al museu, però fa la impressió que amb prou feines va tenir contacte amb la societat de Tetuan, a la qual va llegar una col·lecció museogràfica molt més rica que la que va trobar (fig. 3), amb una instal·lació que es va mantenir més de trenta anys. Sí que es va

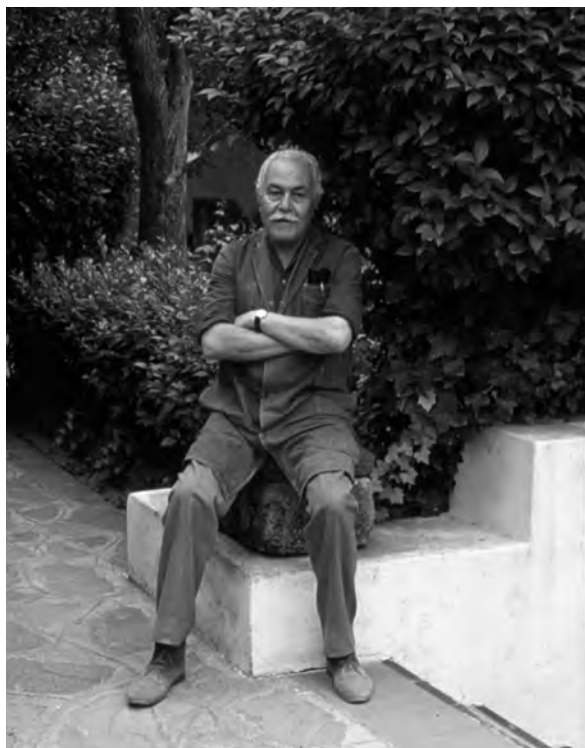

FIGURA 2. Maimon Tetuaní al jardí del Museu de Tetuaní als anys setanta.

FIGURA 3. Teseu i el Minotaure (0,37 cm). Grup escultòric descobert per Tarradell sota la casa de Mart i Rhea de *Lixus*, avui al Museu de Rabat. Foto: Museu de Rabat.

relacionar amb el veïnat, del qual la senyora Matilde va adoptar la *gandura* i la gel·laba que encara vestia amb elegància a casa seva de València quan ens convidava a un cuscús. Sens dubte, els sabors evoquen els bons records millor que les paraules.

Quant a Larraix (fig. 4), crida l'atenció comprovar que és una ciutat innombrada en els títols de Tarradell sobre *Lixus*, en els quals simplement s'associa al Marroc, sense que consti que hi dormís ni una sola nit malgrat la seva proximitat al lloc arqueològic, on acampava mentre romania en les campanyes d'excavació de diversos mesos de durada gaudint d'un paisatge que el va captivar (fig. 5). D'aquestes observacions es pot deduir que Tarradell preferia marcar distàncies respecte a les autoritats militars del Protectorat, de les quals va obtenir, però, ajuda puntual per al transport de mosaics de *Lixus* a Tetuan i algun suport per a aixecar topografies, i, sobretot, amb motiu de la celebració del Congrés de 1953, sense que s'hagi vist cap foto que il·lustri visites oficials als jaciments en curs d'estudi.

La visió romàntica del Marroc, que tant de joc havia donat a artistes com Fortuny (1838-1874), havia declinat en els anys 1940 (Arias, 2007: 13-37). La victòria franquista estava molt present en aquells temps al nord del país. Encara vivia Millán Astray (1879-1954), fundador de la Legió Espanyola, i la guàrdia mora escortava el dictador. Els funcionaris civils que aspiressin a obrir-se camí a Espanya no tenien llibertat d'expressió en un Marroc en el qual s'anaven incubant focus independentistes al voltant de partits polítics propis i on la zona internacional de Tànger i la ciutat de Casablanca tenien un ambient molt més cosmopolita que el coetani a Espanya, malgrat que el Protectorat francès vivia de prop la violència que desembocaria en la cruenta guerra d'alliberament d'Algèria (1954-1962), que en la pràctica va posar fi a les missions arqueològiques franceses en aquell país, sense que, significativament, ni les converses privades de Tarradell relatades pels seus biògrafs, ni tampoc les referides als seus col·legues francesos durant la seva destinació al Marroc facin al·lusió a aquests fets.

DESCRIURE EL PASSAT D'UN TERRITORI COLONIAL

En un país amb un índex d'analfabetisme de la demografia nativa superior al cinquanta per cent, més del doble que el de l'Espanya el 1950, resultava impossible fer arribar directament els avenços arqueològics a la majoria de la societat. Potser per això Tarradell va desplegar una estratègia visualitzable, amb un gran interès a deixar a Tetuan un museu molt millor del que va trobar, recomanat per Les Guides Bleus com el segon museu arqueològic del Marroc (Fauvel, Modot, Panthou, 1981: 149-153), en benefici de la ciutat. També va voler donar a conèixer els seus treballs als lectors més propers a través de les revistes pertinents de Tànger, El-Kasr-el-Kebir i Tetuan, seu principal de la sorprenent Editora Marroquí - Impremta Cremades (Moga, 2008). La difusió dels seus articles a les publicacions gestionades des de Rabat va ocórrer sempre per intermediació francesa, ja que l'autor es va relacionar amb arqueòlegs francesos de tot el Magrib, amb qui parlava l'idioma que reconeixia com la seva segona llengua. Amb ells va compartir la importància del mètode estratigràfic i la datació dictada per les ceràmiques importades, garantia llavors de les excavacions científiques. Balout (1907-1992) va suposar un gran suport per a rebatre la via de difusió del Neolític des d'Àfrica a Europa; Cintas (1908-1974) va estar a la base de les diferències entre Cartago i el cercle de l'Estret; Souville (1912-2012) va considerar Tarradell objectivament com l'únic especialista espanyol en arqueologia del nord d'Àfrica; Jodin (1921-2003) li va aportar dades sobre la ceràmica d'engalba roja, i Ponsich (1927-2010), membre de l'equip d'Etienne (1921-2009) a *Volubilis* (Ksar-Faraoun), va prolongar des del Museu de Tànger les campanyes de *Lixus* fins als anys seixanta i va treballar directament amb Tarradell, que va publicar en castellà la seva monografia sobre la ceràmica de Kuass (Arcila) (Ponsich, 1968) (fig. 6).

FIGURA 4. Larraix: públic del bar Selva cap als anys cinquanta. Foto: A. Marín Cara.

FIGURA 5. Posta de sol a Lixus. Foto: C. Aranegui.

FIGURA 6. M. Font, M. Tarradell, E. Llobregat, G. Martín Àvila, M. Ponsich, M. Gil Mascarell, R. Barceló i J. Ll. Pitarch, a Despeñaperros, camí del V Simpòsium Internacional de Prehistòria Peninsular (Jerez de la Frontera) (1968). Arxiu Llobregat.

Durant la meua estada a la Universitat d'Ais de Provença el 1980, la majoria dels investigadors adscrits al Centre Camille Jullian tenia un historial magribí (sobre els aspectes polítics sí que discutien aferrissadament) i tots ells guardaven un bon record de Tarradell.

De la influència d'aquests contactes se'n deriva la proliferació de publicacions de Tarradell en aquests anys seguint el model francès de difondre un mateix tema en diferents congressos, en revistes especialitzades de diferents països, en publicacions locals i en obres de divulgació.

Com a mostra de la producció curricular d'un autor estàndard, la bibliografia sobre el Marroc de Ponsich es compon de seixanta títols en un termini de vuit anys (Fernández Martínez, 1997: 712), mentre que la de Tarradell, entre el 1948 i el 1958, ofereix cinquanta-vuit entrades, amb la característica d'atendre, d'una banda, temes vigents en l'entorn europeu a partir de dades desconegudes pels altres arqueòlegs interessats, com van ser, per exemple, la crisi del segle III i les invasions bàrbares al nord del Marroc (Tarradell, 1955: 75-100; *íd.*, 1955*b*: 95-110; *íd.*, 1958: 263-275), o notes sobre el periple d'Hannó (Tarradell, 1950: 56-57) o sobre la resistència d'Aedemon enfront de Roma (Tarradell, 1954: 337-344), personatges sempre atractius per als estudiosos dels textos antics, o també imatges mítiques dels mosaics (Tarradell, 1949) (fig. 7) i escultures de *Lixus* (Tarradell, 1953: 59-81). I, d'altra banda, documentà amb un incomparable pla de sondejos estratigràfics la fundació tíria més ben conservada de l'Extrem Occident, *Lixus*, de la qual va deduir l'especificitat del cercle de l'Estret al voltant de *Gadir*, baluard de la tradició fenícia plasmada en la ceràmica d'engalba roja (Tarradell, 1960: 235-252) (llavors inèdita tant a Cartago com a Cadis —encara que no a la Península).

FIGURA 7. Mosaic de Venus i Adonis descobert per Tarradell a *Lixus*. Museu de Tetuan. Foto: C. Aranegui.

Si el Congreso Arqueológico del Marruecos Español del juny de 1953 (vegeu-ne la crònica científica a la revista *Ampurias*, 15-16, 1953: 377-378) va marcar una fita del poder de convocatòria de Tarradell, que va mantenir correspondència personal amb cada un dels ponents, com consta a l'arxiu del Museu de Tetuan i a la Universitat de Salamanca (fig. 8), la colonització fenícia, amb la seva derivada púnica, es va imposar per via acadèmica fins a constituir el millor capítol de la seva bibliografia arqueològica, proveïda de plantes arquitectòniques, seccions estratigràfiques, relacions de troballes i contextos, sense oblidar l'epigrafia feniciolíbica publicada en col·laboració amb especialistes de primera fila (Tovar, Tarradell, 1954: 437-452) (fig. 9). El llibre *Marruecos púnico* (Tarradell, 1960b) va ser la seva primera síntesi i la seva més esmentada obra de referència com a autor insubstituïble (fig. 10). Així doncs, aquest va ser el segell històric que primer va consagrar Tarradell com a especialista internacional. Les colonitzacions històriques amb prou feines havien estat abordades pels francesos més enllà de Cartago (Cintas, 1970), però, a partir de les publicacions de Tarradell, no només van reclamar l'atenció dels experts coetanis, sinó que avui també segueixen suscitant preguntes i respostes (Ramos, 2012; Coltelloni-Trannoy, Bridoux, Brouquier-Reddé, 2016).

L'associació de la cultura mauritana a la púnica per al període posterior a la Segona Guerra Púnica (218-202 aC) a *Lixus* va constituir també una aportació molt notable, ja que va ampliar el context de les dinasties històriques en donar a conèixer la cultura material pròpia de l'antiga Mauritània occidental i reforçar, per tant, la pluralitat que Tarradell va proposar per a la seva àrea d'estudi, plantejant la

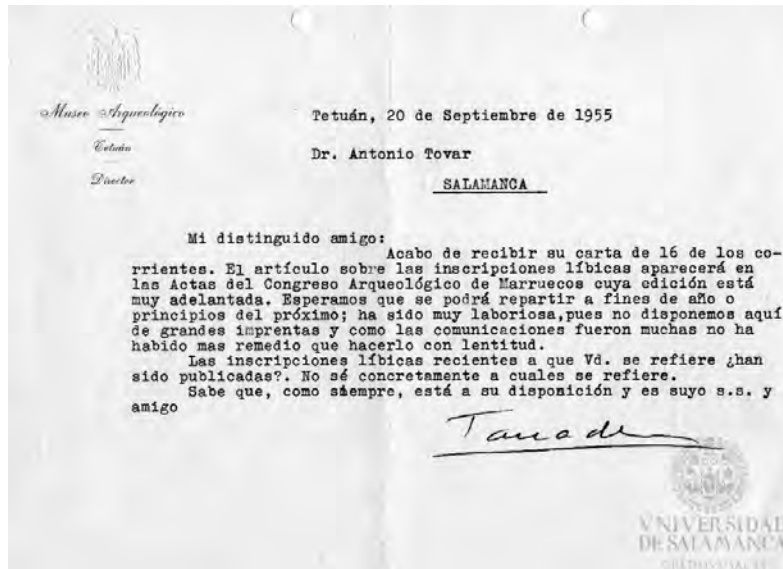

FIGURA 8. Nota dirigida per Tarradell a Tovar. Arxiu de la Universitat de Salamanca.

FIGURA 9. Estela amb text en fenici i en líbic trobada a Lixus. Museu de Tànger. Foto: D. Bernal.

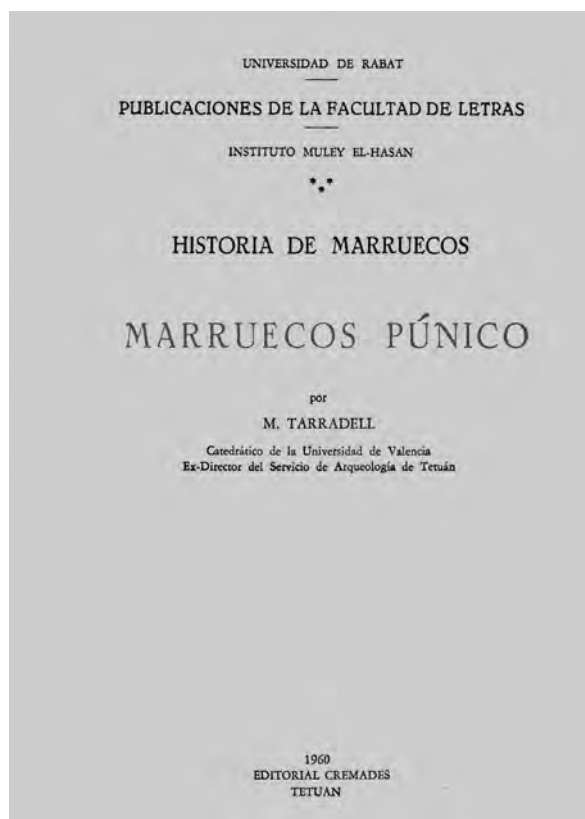

FIGURA 10. Coberta de *Marruecos púnico* (1960).

importància del substrat local. Davant propostes com la de Camps, que imputaven el procés de civilització berber a la recepció d'elements mediterranis procedents del nord (Camps, 1989), Tarradell va mantenir sempre que l'antiga Mauritània era un àmbit ètnic autòcton, tot i que amb molts punts de contacte històric amb la Mediterrània i el sud peninsular.

L'anomenada època islàmica, inseparable de la identitat marroquina predominant (Aidi, 2006: 67-88), sí que va comptar amb alguns projectes espanyols, encara que en el cas de Tarradell només incumbeix la publicació d'inscripcions del Museu de Tetuan (Tarradell, Mekinasi, 1954: 479-484), sense que la mesquita de l'àrea monumental de *Lixus* fos identificada llavors com a tal (Akerraz, 1992: 379-385). No obstant això, els berbers, amazics (Moga, Raha, 2000), gnawa... i, en general, les poblacions reclamades com a aborígens per generar les identitats ètniques del Marroc van quedar fora de tota la investigació arqueològica colonial fins als anys vuitanta (Bernard 2013: 87-106) i sobretot han estat dotades d'un suport folklòric (indumentària, música...).

Tota aquesta trajectòria es presta a plantejar la complexitat de projectar-se intel·lectualment a partir d'una pràctica portada a terme en un país aliè, sent conscient que el passat i la seva interpretació construeixen identitat, amb l'exigència de respectar la seva autonomia. Així es considera per part dels investigadors que han reaccionat davant el model centre-perifèria (Renfrew, Cherry, 1986; Renfrew, 1996: VII) i, en certa manera, així ho anunciava Tarradell el 1971:

Es fundamental que nos planteemos hacia dónde vamos, qué es lo que nos importa investigar, cuáles son los diversos grados y matices de interés en nuestro trabajo. Sería ingenuo por nuestra parte creer que basta con la labor habitual de cada día, o con el esfuerzo dedicado a mejorar las técnicas de trabajo, desde la excavación hasta la publicación. De vez en cuando nos conviene detenernos un momento y atender a la problemática de la finalidad.

TARRADELL, M. (1971). *Actas de la I Reunión de Historia de la Economía Antigua de la Península Ibérica*. València, 12.

Godella, setembre, 2020

BIBLIOGRAFIA

- AIDI, H. D. (2006). «The Interference of al-Andalus. Spain, Islam and the West». *Social Text*, vol. 87, núm. 24, p. 67-88.
- AKERRAZ, A. (1992). «Lixus du Bas-Empire à l'Islam». *Lixus*. Roma: EFR, vol. 166, p. 379-385.
- ARANEGUI, C. (2001). «Excavaciones marroquíes y españolas en Lixus». *Premières journées Marocaines d'archéologie et du patrimoine*. Rabat, p. 169-186.
- ARANEGUI, C. (2008). «Tarradell y la historiografía de la arqueología del Norte de Marruecos». A: BELTRÁN, J.; HABIBI, M. (editors). *Historiografía de la Arqueología en el Norte de Marruecos durante el periodo del Protectorado y sus referentes en España*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, p. 121-133.
- ARANEGUI, C. (2011). «Miquel Tarradell en el centenari de Jaume Vicens Vives: Tarradell en la Universitat de València». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 22, p. 337-347.
- ARANEGUI, C. (2016). *Lixus. Del mito a la historia*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- ARANEGUI, C.; TARRADELL-FONT, N. (2001). «Lixus. Colonia fenicia y ciudad púnico-mauritana. Apuntes para una historia de la investigación arqueológica». *Lixus. Colonia fenicia y ciudad púnico-mauritana. Anotaciones sobre su ocupación medieval*. València: Saguntum Extra, núm. 4, p. 15-34.
- ARANEGUI, C.; TARRADELL-FONT, N.; HASSINI, H. (2005). «Les fouilles de M. Tarradell dans le secteur SO du dit quartier des temples du Lixus». A: *Trente ans d'archéologie Marocaine. Hommages internationaux offerts à Mme. J. Hassar-Benslimane*. Rabat (inèdit).
- ARIAS, E. (2007). «La visión de Marruecos a través de la pintura orientalista española». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, vol. 37, núm. 1, p. 13-37.
- BERNARD, G. (2013). «Provinces et cités maurétaniennes au Ier siècle ap. J.-C.: des territoires compartimentés à la recherche d'une identité provinciale». A: S. Lefebvre (dir.). *Identités et dynamiques provinciales du IIe siècle avant notre ère à l'époque julio-claudienne*. Dijon: Université de Dijon, p. 87-106.
- CAMPS, G. (1980). *Berbères. Aux marges de l'Histoire*. Tolosa: Hespérides Etidiens.
- CINTAS, P. (1970). *Manuel d'archéologie Punique I, II*. París: Editions A. et J. Picard.
- COLTELLONI-TRANNOY, M.; BRIDOUX, V.; BROUQUIER-REDDÉ, V. (directors) (2016). «Le Cercle du Détroit dans l'Antiquité: l'héritage de Miguel Tarradell». *Karthago: Revue d'archéologie méditerranéenne*. Lovaina: Peeters, vol. 29.
- DÍAZ-ANDREU, M. (2015). «The Archaeology of the Spanish Protectorate of Morocco: a Short History». *African Archaeological Review*, vol. 32, p. 49-69.
- DIVERSOS AUTORS (1995). «Homenatge al Professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, vol. 28.

- FAUVEL, J. J.; MODOT, J.; DE PANTHOU, P. (1981). *Maroc*. París, p. 149-153 (Les Guides Bleus).
- FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, V. M. (1997). «La cristalización del pasado: génesis y desarrollo de la arqueología en España». *La arqueología española en África*. Madrid, p. 705-720.
- GOZALBES, E. (2008). «Las prospecciones de Miguel Tarradell en estaciones de superficie del noroeste de Marruecos». A: BERNAL, D.; RAISSOUNI, B.; RAMOS, J.; ZOUAK, M.; PARODI, M. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 93-104.
- GOZALBES, E.; PARODI, M. (2011). «Miguel Tarradell y la arqueología del norte de Marruecos». A: BERNAL, D. et al. *Arqueología y turismo en el Círculo del Estrecho. Actas del III seminario Hispano-marroquí*. Cadis, p. 199-221.
- LLOBREGAT, E. (1988). «Miquel Tarradell: nacionalista, arqueòleg i historiador». *Revista de Catalunya*, vol. 22, p. 25-36.
- MEKINASI, A. M. (1958). *Madinat Lixus al-atariya: min tarij al Magrib al-qadima/biqalam* ('La ciudad de Lixus: de la historia del Marruecos antiguo'). Tetuan.
- MOGA, V. (2008). *La cuestión marroquí en la escritura africanista. Una aproximación a la contribución bibliográfica y editorial española al conocimiento del norte de Marruecos (1859-2008)*. Barcelona: Edicions Bellaterra (Alborán).
- MOGA, V.; RAHA, R. A. (2000). *Estudios Amaziges. Sustratos y sinergias culturales*. Melilla.
- PONSICH, M. (1968). «Alfarerías de época fenicia y púnico-mauritana en Kuass (Arcila, Marruecos)». *Saguntum. Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*. València, vol. 4.
- PREVOSTI, M. (2011). «Miquel Tarradell, arrelat i transgressor». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. 22, p. 349-385.
- QUINTERO, P.; GIMÉNEZ BERNAL, C. (1945). *Excavaciones en Tamuda: Memoria resumen de las practicadas en 1944*. Tetuan: Imp. Majzen.
- RAMOS, J. (2012). *El estrecho de Gibraltar como puente de las sociedades prehistóricas*. Alcalá del Valle: La Serranía, 1.
- RAMOS, J. et al. (2008). «El africanismo en los estudios pre- y proto-históricos. La aportación de Miguel Tarradell». A: BERNAL, D. et al. (editors). *En la orilla africana del Círculo del Estrecho. Historiografía y proyectos actuales*. Cadis, p. 105-141.
- SANMARTÍ, J. (2020). «En el centenari del naiximent de Miquel Tarradell i Mateu: un arqueòleg al servei dels Països Catalans». *Auriga*, vol. 128, p. 4-13.
- SOUVILLE, G. (1983). «Réflexion sur les relations entre l'Afrique et la péninsule Ibérique aux temps préhistoriques et protohistoriques». A: *Homenaje al Profesor Martín Almagro Basch*. Madrid, núm. 1, p. 407-412.
- SOUVILLE, G. (1993). «L'apport de Miquel Tarradell à la préhistoire marocaine». *Homenatge a Miquel Tarradell*. Barcelona: Curial, p. 43-47.
- TARRADELL, M. (1949). *La leyenda de Roma en un mosaico de Lixus (Maruecos)*. Tànger.
- TARRADELL, M. (1950). «El periplo de Hannon y los lixitas». *Mauritania*, vol. 268, p. 56-57.
- TARRADELL, M. (1953). «Dos bronce de Lixus. Los grupos de Hércules y Anteo y Teseo y el Minotauro». *Tamuda*, vol. 1, p. 59-81.
- TARRADELL, M. (1954). «Nuevos datos de la guerra de los romanos contra Aedemón». *Actas del I Congreso arqueológico del Marruecos español*. Tetuan, p. 337-344.
- TARRADELL, M. (1955a). «La crisis del s. III dC en Marruecos». *Tamuda*, vol. 3, p. 75-105.
- TARRADELL, M. (1955b). «Sobre las invasiones germánicas del siglo IV después de J. C. en la península Ibérica». *Estudios Clásicos*, vol. 3, núm. 15, p. 95-110.

- TARRADELL, M. (1958). «La crisis del siglo III en Hispania: algunos aspectos fundamentales». *Actas del I Congreso Español de Estudios Clásicos*. Madrid, p. 263-275.
- TARRADELL, M. (1960a). «Nuevos datos sobre la cerámica pre-romana de barniz rojo». *Hesperis-Tamuda*, vol. 1, p. 235-252.
- TARRADELL, M. (1960b). *Historia de Marruecos. Marruecos púnico*. Tetuan: Universidad de Rabat.
- TARRADELL, M.; MEKINASI, A. M. (1954). «La colección de estelas funerarias marroquíes del Museo Arqueológico de Tetuán». *Actas del I Congreso arqueológico del Marruecos Español*. Tetuan, p. 479-484.
- TOVAR, A.; TARRADELL, M. (1954). «Cuatro inscripciones líbicas inéditas del Museo Arqueológico de Tetuán». *Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos Español*. Tetuan, p. 437-442.